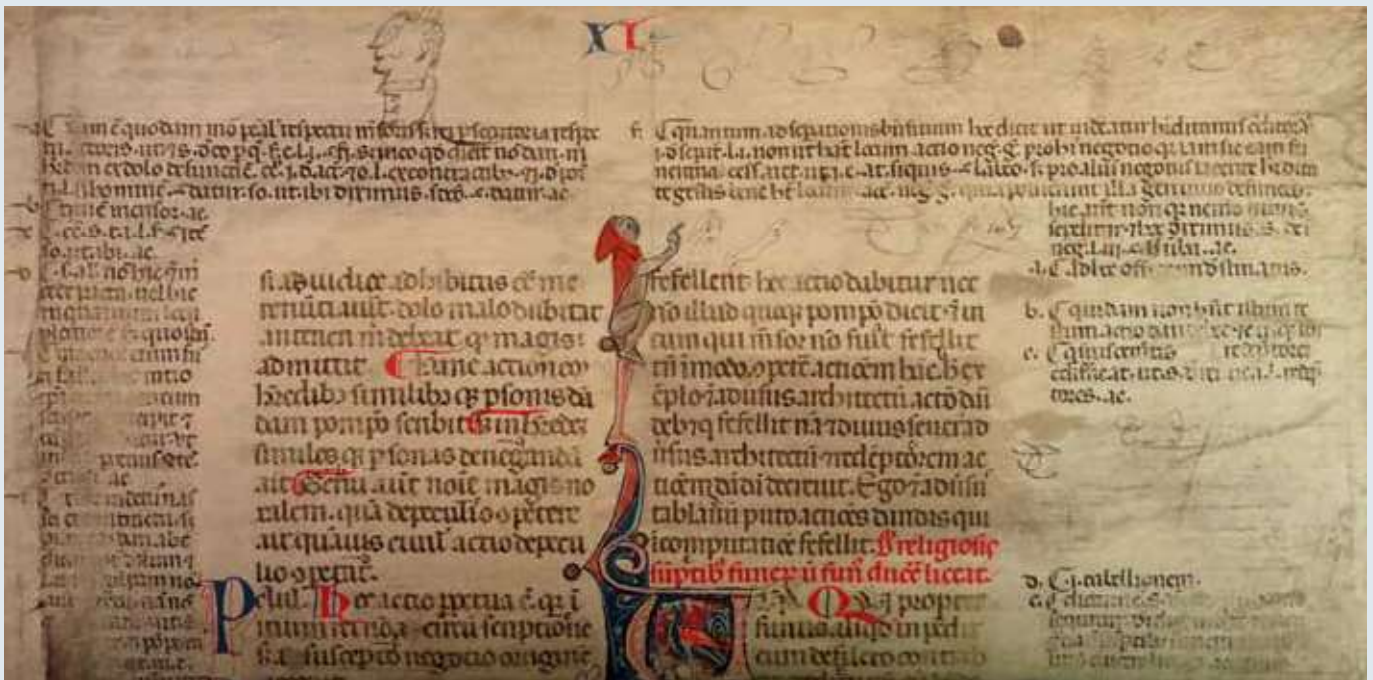

Versneden verleden

Middeleeuwse fragmenten in Vlaamse collecties

Jorn Hubo en Yannick Ascoop, Vlaamse Erfgoedbibliotheken

Vergeleken met de soms prachtige handschriften lijken middeleeuwse fragmenten, vaak vuil en beschadigd, niet zo aantrekkelijk. Toch zijn het verborgen schatten – soms letterlijk, in een weggestoken doos of bewaard als versteviging in boekbanden. Zulke fragmenten vormen een groot winstgebied, niet alleen voor het handschriftenproject *MMFC* van de vzw Vlaamse Erfgoedbibliotheken, maar ook voor de internationale mediëvistiek.

FelixArchief - Foto: Vlaamse Erfgoedbibliotheken.

De tand des tijds heeft flink geknaagd aan veel middeleeuwse handschriften, maar menselijke ingrepen zijn vaak nog nefaster. Soms gaat het om grootschalige verwoestingen. Zo ging de Leuvense Universiteitsbibliotheek in beide wereldoorlogen in as op, samen met meer dan duizend middeleeuwse boeken. Andere codices sneuvelen door kleinschaligere, maar niet minder doelbewuste verminkingen. Kunsthandelaars en dieven versnijden bijvoorbeeld regelmatig handschriften om losse pagina's of miniaturen tegen hoge prijzen te verkopen.

De meest systematische beschadiging van handschriften kwam echter niet voort uit kwaadwilligheid of winstbejag, maar uit praktische overwegingen. Het stevige materiaal waaruit middeleeuwse codices gemaakt waren, was immers aantrekkelijk voor hergebruik. Er werden tabaks- en buskruitbuidels van gemaakt, voeringen voor kisten of zelfs verpakkingen voor voedsel. Maar meestal kwamen fragmenten van handschriften opnieuw in boeken terecht: als omslag, schut- en dekbladen, of als reepjes om het boekblok of de katernen te verstevigen.

Inhoudelijk zijn deze fragmenten – ook wel 'maculatuur' genoemd – zeer gevarieerd. Veruit de meeste fragmenten zijn liturgisch van aard. Naast de boekdrukkunst, die voor gestandaardiseerde en dus 'betrouwbaardere' teksten zorgde, beïnvloedden ook de Reformatie en de Contrareformatie de christelijke liturgie: protestanten distantieerden zich van de katholieke cultus en ook de katholieke kerk hervormde de rituelen. Veel liturgische teksten, vaak op aanlokkelijk grote vellen neergepend, werden daardoor

overbodig. Deze weelde aan 'nuteloos' perkament was ideaal voor boekbinders die kaften of schutbladen zochten.

Ook administratieve fragmenten, zoals oorkondes en rekeningen, werden vaak gerecycleerd wanneer ze hun relevantie verloren. Maar wellicht spreken de teksten met fictie die men af en toe terugvindt het meest tot de verbeelding. Denk maar aan de veertiende-eeuwse snippers van *Karel ende Elegast*, bewaard in de Gentse Boekentoren. Het projectteam van *Medieval Manuscripts in Flemish Collections* (MMFC), het handschriftenproject van de Vlaamse Erfgoedbibliotheken, identificeerde onlangs in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience twee fragmenten van de ridderroman *Guiron le Courtois* (*Roman de Palamedes*). Deze hoofse teksten vielen uit de smaak en eindigden daarom ook onder het mes van de boekbinder.

VERSPREID EN VERSTOPT, MAAR NIET VERLOREN

Een overzicht krijgen van de hoeveelheid en aard van de overgeleverde fragmenten is moeilijk. Veel fragmenten zijn in de afgelopen decennia uit boekbanden gehaald, maar de meeste zitten nog steeds verstopt in vroegmoderne boeken. Die raakten in de voorbije eeuwen verspreid over allerlei bewaarinstellingen. Archieven en bibliotheken bezitten dan ook vaak grote collecties van banden met maculatuur, maar ze hebben niet altijd de tijd of expertise om dat kenbaar te maken. Losse fragmenten zitten vaak ongesorteerd met tientallen samen in één map. Tijdens recente plaatsbezoeken ontdekte *MMFC* dat Vlaanderen veel

meer middeleeuwse fragmenten telt dan eerst gedacht; volgens de eerste gegevens zeker meer dan duizend.

Net omdat ze slecht in kaart gebracht zijn, vormen deze fragmenten een van de voornaamste winstgebieden voor de mediëvistiek. Er zijn geregeld belangrijke ontdekkingen en die komen ook vaak in het nieuws, zoals de fragmenten van *Le Roman de Merlin* en *Roman de la Rose* die onlangs bovenkwamen in het Verenigd Koninkrijk. In Vlaanderen was de vondst van 2019 een fragment van een Middelnederlandse roman over Alexander de Grote. Een Amerikaanse verzamelaar schonk het fragment – de enige bekende Middelnederlandse versie – aan de Universiteit Antwerpen.

DE AGE OF FRAGMENTOLOGY

De laatste jaren kenden dan ook een grote groei in internationaal onderzoek op dergelijke fragmenten. De *Age of Fragmentology* lijkt aangebroken. Dankzij technologische ontwikkelingen kunnen we enkele praktische problemen overbruggen. Moeilijk leesbare teksten kunnen we met moderne *image editors* vaak toch ontcijferen. Ook teksten identificeren gaat veel vlotter via online doorzoekbare databanken en repertoria. In 2017 testte een Nederlands team met succes een techniek om fragmenten die nog steeds in boekbanden zitten, te visualiseren. Zo hoeven vroegmoderne boeken – op zichzelf al historische objecten – niet noodzakelijk fysiek ontleed te worden. Digitalisering maakt bredere ontsluiting mogelijk. De koploper is het *Fragmentarium*-project van de Zwitserse Universiteit de Fribourg. Dat heeft als doel om fragmenten digitaal te ontsluiten, samen met partners uit de hele wereld. Ook *MMFC* zal informatie aanleveren voor Vlaanderen.

Grote collecties fragmenten ontsluiten is ontzettend veel werk. Daarom zetten projecten volop in op crowdsourcing. Zo lanceerde de Amerikaanse University of Texas at Austin een succesvol project waarbij iedereen uitgenodigd werd om afbeeldingen op de fotowebsite Flickr te identificeren. Vandaag is Twitter heel populair bij mediëvisten: zo kunnen ze snel een groot informatienetwerk uitbouwen. Ook *Fragmentarium* rekent op bijdragen van anderen. In navolging van zulke projecten zet ook *MMFC* in op crowdsourcing, via sociale media zoals Twitter.

Ook de hulp van archivarissen en bibliothecarissen is cruciaal: zij kennen hun collecties als geen ander. Waar onderzoekers vaak niet meer dan toevalstreffers slaan, kunnen collectiebeheerders systematisch grotere collecties fragmenten kenbaar maken. Dat ondervond *MMFC* de voorbije weken zelf al. Samen met medewerkers van de Abdij van Park registreerden we zo'n 250 onbekende fragmenten. Daarom vragen we aan de collectiebeheerders van grote en kleine bibliotheken, archieven en musea: hebben jullie ongeïdentificeerde fragmenten in jullie collectie? Aarzel dan niet om ons via Twitter of e-mail te contacteren!

E-mail: mmfc@vlaamse-erfgoedbibliotheeken.be.

Twitter: @MMFCbe. ■■

Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience en Museum Plantin-Moretus in Google Books

An Renard, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience

Google Books en de stad Antwerpen sloten een overeenkomst om 100.000 werken uit de collecties van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience en Museum Plantin-Moretus te digitaliseren en wereldwijd te ontsluiten. Ze worden – na de Universiteitsbibliotheek Gent en de Koninklijke Bibliotheek Den Haag – de derde partner uit de Lage Landen waarmee Google in zee gaat. Google Books groeide ondertussen uit tot de grootste digitale bibliotheek ter wereld. Sinds de lancering in 2004 werden dertig miljoen boeken gescand in 473 talen. Het Nederlands is er met 1,3 procent vertegenwoordigd.

Google analyseerde begin 2019 de catalogi van beide instellingen, want alleen publicaties die ouder zijn dan 125 jaar en waarop geen auteursrecht meer rust, komen in aanmerking. Bovendien mogen ze niet al in Google Books opgenomen zijn. Een heel groot deel van de boeken die Google in de collecties van de Erfgoedbibliotheek en van het Museum Plantin-Moretus selecteerde, zijn unieke oude drukken. Beide huizen bezitten samen zonder twijfel de grootste Antwerpse zestiende- en zeventiende-eeuwse collectie ter wereld. De andere, hoofdzakelijk negentiende-eeuwse publicaties, maken deel uit van de rijke en internationale collectie van de Erfgoedbibliotheek.

De volgende drie jaar worden intensief voor de twee instellingen. Google investeert dan wel in de digitalisering, de voorbereiding en de nazorg is niet te onderschatten. Eens het project van start gaat, vertrekt er elke zes weken een lading met 5.000 boeken naar het Europese scancentrum. Al deze publicaties moeten uit de depots gehaald worden, en ontstof, verpakt en klaargemaakt worden voor transport. Er wordt nagekeken of de boeken op een voldoende consistente en kwaliteitsvolle manier beschreven zijn en metadata worden indien nodig aangepast en verfijnd. Elk volume krijgt een barcode om het boek gedurende het hele proces te kunnen volgen en de juiste metadata aan het digitale exemplaar in Google Books te kunnen koppelen.

Boeken die niet in aanmerking komen voor digitalisering – vanwege formaat, schade of waarde – scannen we zelf. De digitale bestanden bezorgen we aan Google, zodat zij uiteindelijk ook in Google Books zichtbaar worden. Elke zes weken keren er ook 5.000 gedigitaliseerde boeken bij ons terug. Google zet de scans vrijwel onmiddellijk online. In de eigen catalogi linken we naar Google Books, en de digitale kopie nemen we op in DAMS, de digitale beeldbank van de stad Antwerpen, en het e-depot van de stad.

Met dit project maken we een kwantumsprong: niet alleen erfgoed dat in Antwerpen gedrukt werd, maar ook het gedrukte werelderfgoed dat zich in Antwerpen bevindt, wordt wereldwijd toegankelijk, gratis en voor iedereen.